

BUGU

Dil ve Eğitim Dergisi

BUGU
Journal of Language and Education

2/3, 366-379

TÜRKİYE

www.bugudergisi.com

E-ISSN: 2717-8137

Değerlendirme Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 26.08.2021

Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

Mustafa, R. (2021). Fahri Valehoğlu'nun XIX. yüzyıl Borçalı bölgesi ahalisinin ayrıcalıklı zümreleri kameral tasvirlerde adlı eseri üzerine. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(3), 366-379. <http://dx.doi.org/10.46321/bugu.64>

FAHRİ VALEHOĞLU'NUN XIX. YÜZYIL BORÇALI BÖLGESİ AHALİSİNİN AYRICALIKLI ZÜMRELERİ KAMERAL TASVİRLERDE ADLI ESERİ ÜZERİNE

Dr. Reşad MUSTAFA

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi reshadmustafa@gmail.com ORCID

Öz

Güney Kafkasya tarihinin XIX. yüzyıl araştırmalarında kullanılan en önemli kaynaklardan biri kameral tasvirler isimli Çar Rusyası'nın işgal ettiği bölgelerde çeşitli istatistik veriler topladığı, devlet tarafından yayınlanmış çeşitli yıllara ait belgeler topluluğudur. Bu belgelerdeki istatistik veriler yalnız bölge ahalisinin sayısını göstermekle yetinmemiş, belgelerde ahalinin verdiği vergi miktarı, vergi verenlerin ailesi, nüfusu, sayısı, milliyeti, mensup oldukları dini, konuştukları dili vb. bilgiler de gösterilmiştir. Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın *XIX əsr Borçalı Əhalisinin İmtiyazlı Zümrələri Kameral Təsvirlərdə* (XIX. Yüzyıl Borçalı Bölgəsi Ahalisinin Ayrıcalıklı Zümreleri Kameral Tasvirlerde – Bakı: Elm, 2021 – 320 s.) adlı çalışması kendi alanındaki ilk çalışmalardan birisi olarak sayılabilir. Bu araştırmanın ana konusunu Çar Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı, Borçalı Bölgesi'ni işgalinden sonra bu coğrafyalarda kimlere, hangi zümrelere ayrıcalık tanıdığı, ayrıcalıkların neler olduğu ve uyguladığı yerel politikalar oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Borçalı, kameral tasvirler, Fahri VALEHOĞLU.

ON FAHRİ VALEHOĞLU'S WORK TITLED *THE PRIVILEGED GROUPS OF THE BORCHALI REGION OF THE 19th CENTURY IN CAMERAL DESCRIPTIONS*

Abstract

One of the most important sources used in the XIX century researches of the history of the South Caucasus is a collection of documents from various years, published by the state, in which various statistical data were collected in the regions occupied by Tsarist Russia, called cameral descriptions. The statistical data in these documents are not only sufficient to show the number of the inhabitants of the region but also the amount of tax paid by the people in the documents, the family population number of the taxpayers, their nationality, the religion they belong to, the language they speak, etc. information is also shown. The work of Fahri VALEHOĞLU HACILAR *The Privileged Groups of the Borchali Region of the 19th Century in Cameral Descriptions* (Baku: Elm, 2021 - 320 p.) can be considered one of the first studies in this area. The main subject of this research is the local politics of Tsarist Russia after the occupation of the South Caucasus and the Borchali region, what privileges it provided to which groups, what these privileges were.

Keywords: Borchali, cameral descriptions, Fahri VALEHOĞLU.

BUGU Dil ve Eğitim Dergisi, 2(3), 2021, 366-379, TÜRKİYE

Ø. Giriş:

Azerbaycan ve Kafkasya tarihinin XIX. yüzyıl araştırmalarında kullanılan en önemli kaynaklardan biri hiç şüphesiz kameral tasvirler isimli Çar Rusyası'nın işgal ettiği bölgelerde çeşitli istatistik verileri topladığı, devlet tarafından yayınlanmış çeşitli yıllara ait belgeler topluluğudur. Bu belgelerdeki istatistiki veriler yalnız bölge ahalisinin sayısını göstermekle yetinmemiş, belgelerde ahalinin verdiği vergi miktarı, vergi verenlerin ailesi, nüfusu, sayısı, milliyeti, mensup oldukları dini, konuştukları dili vb. bilgiler de gösterilmiştir. Bu belgelerdeki farklı yıllara ait verileri izleyerek Çar Rusyası'nın tehcir, iskân, soykırım, din, milliyet, sınıflar, zümreler, topluluk vb. politikalarını izlemek ve sonuç elde etmek mümkündür.

Borçalı bölgesinin 19. yüzyıl kameral tasvirleri ilk kez Tiflis'te yaşayan ünlü bilim adamı, rahmetli Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR tarafından araştırılmıştır. V. HACILAR'ın hazırladığı Borçalı'nın Bolnis ilçesinin büyük köylerinden Bolus-Kepenekçi'nin kameral tasviri 2005 yılında (2019 yılında eklerle tekraren); Darvaz köyünün kameral tasviri ise 2006 yılında "Ulu Baban Kim Olub?" kitap serisi şeklinde yayınlanmıştır. Valeh HACILAR'ın kitaplarının girişinde şöyle yazmaktadır:

Tahrir defterlerinden, arşiv belgelerinden bize boylanan doğma isimler bizleri okuyun, biz sizin geçmişinizi, bugününüzü ve geleceğinizi yaratan ulu tarihin sayfalarıyız. Onları unutmak kendimizi unutmak değil mi? O doğma insanları, ulu babalarımızı bugünüme getirmek kendimizi geleceğe taşımak değil mi?

Uzun süren hastalığa yenik düşmesi Valeh HACILAR'a bu önemli işi sonlandırmaya imkân tanımadı. Tesellimiz o ki, oğlu Dr. Fahri VALEHOĞLU babasının bu yarım kalan işini devam ettirmektedir. O, Bolnis ilçesinin diğer köylerini, Borçalı'nın Başgeçit (Dumanis) ilçesinin bazı köylerinin kameral tasvirlerini "Ulu Baban Kim Olub?" serisinin devamı olarak ele almıştır. Borçalı'nın diğer köylerinin kameral tasvirleri üzerinde de araştırmalar gerçekleştirilmektedir.

Dr. Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın *XIX Əsr Borçalı Əhalisinin İmtiyazlı Zümreləri Kameral Təsvirlərdə (XIX. Yüzyıl Borçalı Ahalisinin Ayrıcalıklı Zümreləri Kameral Tasvirlerde* – Bakı: Elm, 2021 – 320 s.) adlı çalışması kendi alanındaki ilk çalışmalardan biridir. Bu araştırmanın ana konusu Çar Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı, Borçalı Bölgesi'ni işgalden sonra buralarda kimlere, hangi zümrelere ayrıcalık tanıdığı, ayrıcalıkların neler olduğu ve uyguladığı yerel politikadır. Aynı zamanda Çar Rusyası'nın bölgede kendine destek kazanmak için uyguladığı iskân politikası da önemli konulardandır.

1. Dr. Fahri VALEHOĞLU HACILAR Hakkında:

Fahri VALEHOĞLU HACILAR (HACIYEV) 1978 yılında Gürcistan'ın Borçalı Bölgesi'nde – Bolnis ilçesinin Darvaz köyünde doğmuştur. Ortaokul, lise, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Gürcistan'da Tiflis şehrinde yapmıştır. Bu dönemde uluslararası burslar ve cumhurbaşkanlığı bursunu kazanmıştır. Doktora tezini 2003 yılında Azerbaycan'da savunmuş, doktor unvanını kazanmıştır. Doğduğu bölge, eğitim aldığı çevre, aynı zamanda Azerbaycan ve Gürcistan'ın önemli dil bilimi âlimi, edebiyatçısı ve aydınlarından biri olan Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR'ın ailesinde dünyaya göz açması Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın bilimsel çalışmalarına yön vermiştir. Fahri VALEHOĞLU tarihî araştırmalarını genellikle Borçalı Bölgesi üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Foto 1: Fahri VALEHOĞLU HACILAR'a ait bir görüntü

1999-2006 yılları arasında Tiflis Devlet Üniversitesinde araştırmacı, Tiflis Gorgasal Üniversitesinin doçenti olmuş, Gürcistan Azerbaycanlılarının-Türklerinin tarihi, edebiyatı ve etnografyasını araştıran “*Qarapapaqlar*” isimli bilimsel-popüler derginin genel yayın yönetmeni yardımcısı olarak çalışmıştır.

Fahri VALEHOĞLU 2006 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanlığında işe alınarak Gürcistan'a gönderilmiştir. 2010 yılının sonuna kadar görev yeri, Azerbaycan'ın Tiflis şehrindeki Büyükelçiliği olmuştur. 2011 yılından itibaren Bakü'de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığında çeşitli diplomatik görevleri yürütmektedir.

Tanıtımını yapacağımız eserden başka Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın genelde Gürcistan Türklerinin yaşadığı Borçalı Bölgesi üzerine yazmış olduğu *Qarapapaqlar və Onların XIX Əsr Hərb Tarixi* (2005), *Tiflis Quberniyasında Azərbycanlılara Qarşı 1905-ci İl Kütləvi Qırğınları* (2013), *Ulu Baban Kim Olub* (5 kitaplık seri – 2019, 2020) isimli kitap araştırmaları ve uluslararası dergilerde yayınlanmış 70'in üzerinde makalesi vardır.

2. XIX Əsr Borçalı Əhalisinin İmtiyazlı Zümrələri Kameral Təsvirlərdə (XIX. Yüzyıl Borçalı Bölgəsi Ahalisinin Ayrıcalıklı Zümreleri Kameral Tasvirlerde) Adlı Eser:

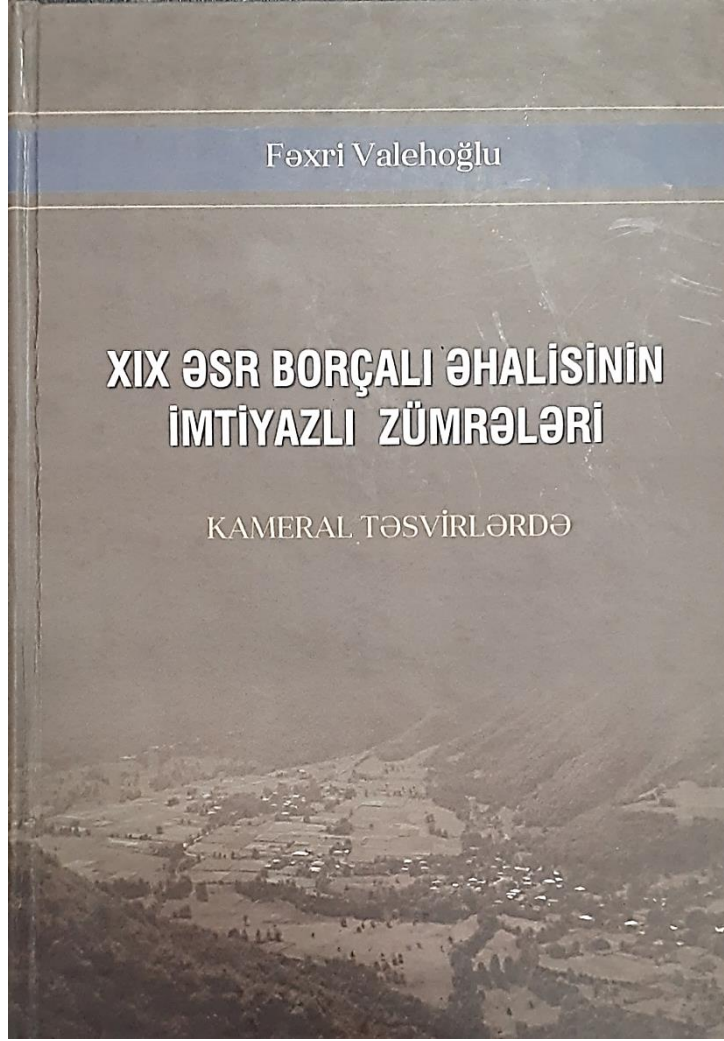

Foto 2: XIX Əsr Borçalı Əhalisinin İmtiyazlı Zümrələri Kameral Təsvirlərdə (19. Yüzyıl Borçalı Bölgəsi Ahalisinin Ayrıcalıklı Zümreleri Kameral Tasvirlerde) adlı eserin kapak görüntüsü

Fəhri VALEHOĞLU'nun dəyərləndirməsini yaptığımız kitabı genel olaraq dörd kısıma bölünə bilər:

1. Çar Rusyasının Borçalı və ətraf bölgələrdə sömürge siyasəti və yerli nüfusun ayrıcalıklı zümreləri,
2. Borçalı distansiyası / nahiyəsində, Lori pristavlığında Çar Rusyası'nın xidmətində olan ağa-memurlar, ruhanilər, kəndüstə-kohalar (kəy idarəçiləri), knyaz / prens və soyluların listəsindəki Türk-Müslüman ailələr - açıqlamalar,
3. Borçalı köyləri nüfusunun ayrıcalıq tanınmış kismının listələri,
4. Ayrıcalıq tanınmış zümrelərin torpaq tapu sənədləri, fotoqrafları, dövlətə bəşvuruları kimi önəmli sənədlərdən nümunələrin bulunduğ "İlavelər" kismı.

Bölümün ilk kismı Kartli-Kahet Çarlığı'nın 1783 yılında imzalanmış Georgiyevsk müqaviləsinə görə Çar Rusyası'nın himayəsinə gəçməsiylə bəşlənir. Bu müqavilənin imzalanmasıyla Azərbaycan Türklərinin məskun olduğı Borçalı, Kazak (Qazax), Şəmşəddil və

Pembek bölgelerinde de Rusya işgali gerçekleşiyor. İlk dönemlerde Çar Rusyası Kartli-Kahetya'yı himaye altına alır gibi gözükse de II. İrakli'nin oğlu Aleksandr'ın Kazak bölgesinin kontrolünü elde edemediği için Kaçarların himayesine sığınması, II. İrakli'nin diğer oğlu Davit'in kendini çar ilan etmesine Rusya'nın karşı çıkması ve Ermeni asıllı Ovanes Lazarev'i "Gürcistan idarecisi" tayin etmesi aslında himayenin işgalden farklı bir şey olmadığını göz önüne seriyor. 1801 yılında Rusya Çarı I. Aleksandr Kartli-Kaheti Çarlığı'nı tamamen ilhak etti ve buranın Rusya'ya birleştirilmesi hakkında manifesto imzaladı. Burada dikkate şayan husus manifestonun orijinalinden Kartli-Kahetya'da yaygın olan iki dile – Azerbaycan Türkçesi ve Gürcüceye çevrilmesi ve bu dillerde yayınlanmasıydı (s. 5). Manifestoyla aynı günde yayınlanan kararnameye göre Kartli-Kahetya Çarlığı'nın yerine Gürcistan guberniyası (vilayet) oluşturuluyor. Guberniya 5 kazaya / ile – Lori (merkezi Tiflis şehri – 1804'ten itibaren Tiflis ili), Gori, Telav ve Sıgnak illerine bölünüyordu. Azerbaycan Türklerinin meskûn olduğu ve eskiden sultanlık olan Borçalı, Kazak, Şemşeddil ve Pembek bölgeleri distansiyalar olarak adlandırıldı ve Lori ilinin sınırları içinde kalıyordu (s. 5).

1802 yılından itibaren Rusya, Kartli-Kahetya'yı dayanak noktası olarak kullanarak tüm Güney Kafkasya'yı işgal etmeye başlıyordu. İşgal ettiği topraklarda farklı idare sistemi kuran Çar Rusyası yerel topraklarda Türk-Müslüman halkını idare eden Gürcü soylularını zamanla pristav / memurlarla değiştiriyor, bu memurların yanına bir de çevirmen veriyordu. Fahri VALEHOĞLU kitapta Rus memurlardan önce bölgede vazifeli olan soyluların listesini vermiştir. Bu listeyi inceleyince Gürcülerin yerli halka karşı Ruslardan hiç de farklı politika yürütmediğini görmekteyiz. Gürcü idaresi vazifeli Gürcü soylulara yardım etmesi için yerli Türk ağalardan bir vekil atıyor, onlara da "han" rütbesi veriliyordu. "Han" rütbesi irsî idi (s. 7-8). "Rusya'nın Kafkasya arkasında mülklerinin icmalı"nde Borçalı'da o dönemde en yaygın dil olarak Azerbaycan Türkçesinin kullanıldığı yazar ve bölge ahalisini beş sınıfa böler:

1. Gürcü prensleri ve Müslüman ağalarından müteşekkil soylular,
2. Din adamları (Müslüman, Yunan, Ermeni ruhanileri. Seyyidler ve dervişler de dâhil),
3. Köylüler (devlet, mülkedar-toprak sahibi, kilise / vakıf köylüleri),
4. Maden işçileri,
5. Özgür çiftçiler (Alman kolonistleri, Gomaret Gürcüleri, bazı Yunanlar) (s. 9).

Bu listeler incelendiğinde iskân politikası sonucunda Ermeni aileleri ve soylularının da bölgeye yerleştiğini görmekteyiz. Örneğin, 1831 yılı listelerinde aynı yılın ağustos ayında ayrıcalık almış Melik Kelenterov ve Sarkisov'un isimleri de listelerde yer almıştır (s. 9).

Bölgeyi tanımayan, emperyalist ve sömürgeci politikayı ön planda tutan Ruslar bölgesel idari yönetim sistemini birkaç defa değiştirmiştir. "Böl ve yönet" kuralı mucibince Borçalı Bölgesi, Azerbaycan Türkleri ile meskûn olmasına rağmen genelde Gürcistan merkezli bölüme dâhil edilmiştir. 1801-1804 Borçalı distansiyası ismiyle Lori kazası → Gürcistan guberniyası, 1804-1841 Tiflis kazası → Gürcistan guberniyası, 1841-1847 Borçalı nahiyesi ismiyle Tiflis kazası → Gürcistan – İmeretya guberniyası, 1847-1880 Tiflis kazası → Tiflis guberniyası, 1880-1917 Borçalı, Lori, Trialet pristavlıkları ile beraber Borçalı kazası isminde Tiflis guberniyasına dâhil edilmiştir (s. 11). Bölge tarihen ve kültüren Gence merkezli Yelizavetpol guberniyasına daha yakın olmasına rağmen buradan daima uzak tutulmaya çalışılmıştır.

Kitabın 1. bölümünün ikinci kısmını incelediğimiz zaman Çar Rusyası'nın bölgede kendine destek sağlaması için sadece bölgesel-yönetim sistemini değiştirme yöntemini kullanmadığına şahit oluyoruz. Çarlık aynı zamanda sosyoekonomi ve tarıma yönelik reformlar da hayata geçirmeye çalışıyordu. Bunun sonucunda bir yasalar sistemi oluşturuluyor, yerli feodaller / mal sahipleri, din adamlarına Çar Rusyası'na sadakatlarına göre ayrıcalık veriliyor veya ayrıcalıktan yoksun bırakılıyordu. Bunun sonucunda sosyal sınıflar arasındaki uyumsuzluktan da faydalanılmaya çalışılıyordu.

Kartli-Kahetya'daki Türk bölgelerinde vekiller, sultanlar, knyazlar (tavad), melikler, ağalar, beyler mal sahibi soylular sınıfını oluşturuyordu. Onların silahlı hizmetçileri tarhanlar (maaflar) ayrıcalıklı zümre olup vergilerden muaf tutulmuşlardı. Köylüler genelde şu gruplardan ibaretti:

1. Raiyyet - kendi üretim araçlarına sahip, feodale sadece vergi veren köylüler,
2. Elat - göçebe ve yarı göçebe hayvancılıkla uğraşan köylüler, vergileri çiftçilerle mukayesede az veriyor, karşılığında harbî hizmet yapıyorlardı,
3. Rençber - feodal çiftliklerinde yardımcı işlerde çalışan köylüler – bahçıvan, çoban, bekçi vd.,
4. Hizan - toprak sahası olmayan toprak kiracıları. Onların birçoğu serflik hukukuna esasen soylular feodaller sınıfına mensuptu. Çar Rusyası, Gürcistan guberniyasında köylüleri – genelde- devlet (hazine) köylüleri, serf köylüleri ve kilise / vakıf köylüleri olmak üzere 3'e ayırdı (s. 12-14).

Çar Rusyası ilk önce köylülerle ağaları karşı-karşıya koymak için ağaların topraklarını müsadere etmiş, onları köylülerin yönetiminden uzaklaştırmıştı. Bunun karşılığında onlara devlet memuriyetine geçmeleri teklif edilmiş ve hayatlarının sonuna kadar topraktan elde ettikleri gelir kadar maaş teklif edilmişti. Bu politika sonucunda büyük bir hoşnutsuzluk yaşanmış, ağalar ve beyler silahlanmış, 1846. yıl reformlarıyla ağalar ve beylerin toprakları kendilerine geri verilmişti (s. 15-17, 19-20). Bunun sonucunda soylularla Çar Rusyası arasında bir yaklaşma olmuştu. Hatta Kafkasya canişini (valisi) Vorontsov'un 1850 yılında Azerbaycan Türklerinin meskunlaştığı bölgeyi ziyareti sırasında Tiflis'ten ayrıldığı zaman onu bölgenin ağaları saygı alameti olarak at üzerinde karşılamıştı (s. 21). Ama bu durum pek uzun sürmedi: 1861 yılında bir veya birkaç köyün yönetimi, vergilerin toplanması, yaz ve kış otlaklarına göçlerini kontrol vb. için köylüler arasından kenthuda veya koha vazifeli bir kişinin seçilerek bu şahsa havale edilmesi önerildi. İlk zamanlar kenthudalar önemli ağalardan seçiliyordu. Ama devlet tarafından özel olarak tayin edilen kenthudalar da mevcuttu. Hükümet kenthudalarına maaş tayin ediliyor, halkın seçtiği kenthudalarsa vergilerin bir kısmını kendilerine ayırıyorlardı. Bazen kenthudalara boş topraklar ve rençberler de veriliyordu (s. 23-24). Tüm bu tanınan ayrıcalıklar kenthuda ve kohaları “ayrıcalıklı zümre”den yapıyordu.

Kitabın 1. bölümünün üçüncü kısmında Çar Rusyası'nın bölgeyi elinde tutmak için dinî politikaya da önem verdiğiinden bahsedilmiş. Müslümanlar üzerindeki Osmanlı ve Kaçarlar devletinin etkisini minimuma indirmek için Rusya'nın kontrol edebileceği din adamları zümresinin oluşturulmasına önem veren Çarlık bunun için ilk adımı 1823 yılında attı. Güney Kafkasya Şiiilerine rehberlik etmek için şeyhülislam, 1832 yılında Sünnilere rehberlik etmek için müftü tayin etti. Hem Sünni hem Şii mezhebin bu tayin edilen ileri gelenleri Tiflis'te yaşamalı, devletin talimatıyla faaliyetlerini sürdürmeliydiler (s. 25). Dinî kurumların mezhep esasında oluşturulmasında önemli olan “böl ve yönet” politikasının uygulanmasıydı. Daha sonra

bu politika mucibince Şii Müslümanlar için Aliyye (1847), Sünni Müslümanlar için Ömeriyye okulları açılarak (1849) (s. 26) Müslümanlar arasındaki farklılıklar daha da belirginleştirilmiş, onların birbirinden ayrılmaları sağlanmış, millî şuur oluşması önlenmiştir.

Müslüman din adamları, eskiden müslüman toplumun hukuk / adalet düzeninin bir parçası olduğu için Çar Rusyası'nın maaş vb. tanıdığı ayrıcalıklara rağmen eski mevkilerini elde edemedikleri için devletten hoşnut değillerdi. Aynı zamanda Rusya'nın Osmanlı ve Kaçarlarla sürdürdüğü savaşlar, Kuzey Kafkasya'da mevcut istiklal savaşı, yerel Müslüman halkın Rus idareciliğine karşı düşman yaklaşımı Çar Rusyası'nın din adamları ile yaklaşmasını engelleyen sebeplerdendi. 1864 yılında Müslüman din adamlarının faaliyetlerini düzenlemek için başlarında şeyhülislam ve müftünün bulunduğu, genelde Müslümanlardan müteşekkil bir kurul oluşturulur ve onlar devlete birkaç tüzük projesi takdim ederler. Devletin kabul ettiği tüzüğe göre Kafkasya canişininin (valisi) takdim ettiği şeyhülislam ve müftü üyelerini İmparator bizzat kendisi göreve tayin ediyor ve onlar da İçişleri Bakanlığına tabi bir ruhani idaresi kurumunun başına getiriliyorlardı. Sünni ve Şii olmak üzere ikiye bölünen ruhani idarelerinde üçer üye bulunuyor, onlar da Kafkasya canişini tarafından göreve atanıyorlardı. Şeyhülislam, müftü ve ruhani idareleri hiyerarşisinin “üst düzey” kurumuydu. 1873 yılında Tiflis şehrinde bu kurumların gösterişli bir törenle açılışı gerçekleştirilmişti. Hiyerarşinin “orta düzey kurumu”nu gubernatorun tayin ettiği üç kişiden müteşekkil guberniya ruhani meclisi oluşturuyordu. Meclisi onun üyelerinden biri olan kadı yönetiyordu. Hiyerarşinin en alt kısmındaki kurumlar mollaların yönettiği cami ve mescitlerdi. Din adamları da kendi aralarında iki sınıfa bölünmüşlerdi. Hiyerarşinin üst ve orta düzey kurumlarının yöneticileri olan din adamları ali dini zümreyi, hiyerarşinin alt düzey kurumlarının yöneticileri olan mollalar, imam hatipler, efendiler, ahundlar vd. alt sınıf din adamlarını oluşturuyorlardı. Mollalar genellikle dinî ibadetler ve ayinleri yönetmek, cami ve mescitlerdeki okullarda İslam esasları ve temel dersleri vermek, yerel halkın doğum, nikâh kayıtlarını yapmak yetkisine sahiptiler. Din adamları vergi vermek ve yükümlülüklerden serbest bırakılmakla ayrıcalıklı zümreye dâhil edilmişler (s. 27-28).

Fahri VALEHOĞLU, “Kafkas Takvimi” mecmuasına atıfla Borçalı Bölgesi'ndeki ali dinî zümreye ait din adamlarından 1867 yılında 2 Şia, 2 Sünni din adamı, 1878 yılında 4 Şia ve 4 Sünni din adamı, 1895 yılında 3 Şia, 5 Sünni din adamının adını kitapta göstermiş. Önemli bilgilerden biri de Güney Kafkasya Müftüsü Mehmet Efendi Müftizade'nin Kafkasya canişininin baş idare reisi (ofis şefi) Kruzenştern'e yazdığı 1863 tarihli mektuptur. Müftü, Tiflis'te bir zamanlar 12 caminin olduğunu, onlardan ikisinin binasının hâlâ kaldığını ama birinin tuz dükkânı, diğerinin de balık deposunu olduğunu şikâyet ediyor (s. 29-30). Burada aslında Çar Rusyası'nın “böl ve yönet” politikasıyla beraber Müslümanları bölgeden uzaklaştırma politikasını da izliyorlardı. Zira 1889 ve 1892 yılları arasındaki istatistik verilerine baktığımızda nüfusun azaldığını görüyoruz (s. 31).

1. bölümün “Müharibələr və Kütləvi Hərəkatlarda Qarapapaqlar” (“Savaşlar ve Kitlesele Eylemlerde Karapapaklar”) isimli kısmında Çar Rusyası'na karşı savaşan, aynı zamanda Çar Rusyası'na sadakatli olmaları karşısında ayrıcalık tanınan zümreler konu edinilmiştir.

İlk zamanlar Gürcistan'ın ilk idarecisi General Lazarev'in mektuplarında Karapapakların Rusya hükmüne girmek istemedikleri belli oluyor: “Borçalı Tatarları ve Kazaklılara güvenmek olmaz...” “Kazaklılar, Borçalılar ve genelde Tatarlar bize asla sadık değiller. Küçük bir değişiklik olduğu zaman bize karşı hareket edecekler” (s. 32-33). Bu dönemde bölge ahalisinin bir kısmı göç etmişlerdir. Bölge ahalisinin özellikle Osmanlı kontrolündeki Kars'a göçtüğü

bilinmektedir (s. 35). 1804-1813 Rusya - Kaçarlar savaşı zamanında Karapapaklar, General Sisyanov'un Revan üzerine yürüyüşünün başarısızlığa uğramasının başlıca sebeplerindendir. Aynı zamanda 1804 yılında Borçalı, Kazak, Pembek, Şemşeddil isyan ederek Rus ordusunun kötü duruma düşmesine sebep oluyor. Sisyanov isyanları yatıştırmak ve Borçalı ağalarını baskı altında tutmak için onların aile üyelerinden "emanet" - rehin olarak Tiflis Camisi'nde tutmaya başladı. Aynı zamanda Borçalı ve Kazak Türklerini askeri Gürcistan yolu üzerindeki isyan eden diğer halklara karşı yönlendirmek ve böylelikle de onları Rusya tarafına çekmek denemeleri de başarısız oldu (s. 36-37).

Rusya'ya karşı mücadelenin en önemli, yaygın usullerinden biri kaçakçılıktı (Çar yönetimini kabul etmeyerek orman ve dağlarda saklanarak küçük gruplar hâlinde gerilla tipli savaşların yapılması). Kaçak harekâtı özellikle Karapapakların yaşadığı bölgelerde yaygındı. Kaçaklardan bazıları daha sonra onlara sunulan maaş, ayrıcalıklar karşılığında devlet safına geçerek diğer kaçaklara karşı savaşıyorlardı. Bundan dolayı sınırlarda Borçalı-Kazak süvarilerden müteşekkil bekçi alayları oluşturulmuştu. Bu açıdan 1808 yılında bekçi Karapapaklarla kaçak Karapapaklar arasındaki çarpışma oldukça enteresandır (s. 40). Bekçi kaçaklar bazen gördükleri işin karşılığında gururla paradan imtina ediyor, onlara rütbe veya madalya verilmesini istiyorlardı. Tüm bunlara rağmen resmî belgelerden devlet memurlarının Karapapak bekçi alaylarına pek güvenmedikleri müşahade edilmekteydi (s. 41).

1826-1828 yılında Kaçar-Rusya savaşında da Ruslara karşı savaşan bir grup Karapapak, Kaçarların mağlubiyetinden sonra Urmiye Gölü'nün güney bölgesinde – Sulduz mahalinde iskân ederler. Karapapakların özellikle Gökce Gölü etrafından Osmanlı ve Kaçarlara göç etmesinden sonra bölgeye Osmanlı'nın Beyazıt bölgesinden Ermeniler iskân ediliyor (s. 48-49). Kaçarlar Devleti'ne göç etmiş bazı aileler daha sonra Rusya ile anlaşarak geri dönebiliyorlardı. 1832-1833 yılında Kartli-Kahetya Çarlığı üyeleri Borçalı Türklerinin yardımı ile hanedanlığı yeniden başa geçirmek isteseler de isyan başarısızlıkla sonuçlanıyor (s. 54-55).

Karapapaklar sadece Rus-Kaçar savaşlarında değil, Rus-Osmanlı savaşlarında da kendi adlarından söz ettirebilmişlerdir. 1853-1856 savaşlarında savaşmış kaçak Haşimoğlu (Heşimoğlu) ve Deli Ağa, 1877-1878 savaşlarında Mihrali (Mehralı) Bey Osmanlı tarafında savaşmış ve bununla da Rus işgaline karşı direnmişlerdi. Özellikle Mihrali Bey Karapapaklardan müteşekkil gönüllü süvari alayının rehberi olmuş, Osmanlı ordusunda miralay rütbesine kadar yükselmişti. Karapapakların savaşçı özellikleri, bölgeyi bilmesi Osmanlı'da da fazlasıyla değerlendirilmiş olmalı ki özellikle Trabzon ve Erzurum Valisi Yusuf Paşa'nın bölgenin Müslüman ağa ve beyleri ile mektuplaşmaları dikkat çekicidir (s. 56-57).

Borçalı Türklerini - Karapapakları, onların soylularını askerî alanda daha çok kullanan ve bunun karşılığında onlara türlü ayrıcalıkları tanıyan devlet Çar Rusyası olmuştur. Bunlardan Paşa Ağa Yadigarov, Memmed (Mehmet) Ağa Acalov Kafkasya Valisi Paskeviç tarafından özel olarak ödüllendirilmişler. 1828-1829 Rusya-Kaçar savaşında Borçalı, Kazak ve Şemşeddil ağaları ve raiyetlerinden müteşekkil 500 kişilik 3. süvari Müslüman alayı oluşturulmuştu. 1853-1856 yılları arasında da aynı alay faaliyettedir. Buna ilaveten 300 kişilik gönüllü süvari alayı da savaşa katılmıştı. Bu kişilerden bazıları sonradan çok önemli madalyalar ve rütbelerle ödüllendirilmişlerdi. Tüm bunların sonucunda Karapapaklardan profesyonel subaylar yetişmişti. Özellikle Yadigarogulları soyundan İsrail Bey ve oğlu Hasan Bey, Esedulla Bey ve Davud Bey Yadigarovlar general rütbesi almışlardı (s. 57-59).

Bölgenin Osmanlı ile sınır bölgesi olması Rusya'nın buraya farklı iskân politikası uygulamasına sebep oluyordu. Savaş zamanı Karapapakların, Kaçarlar ve Osmanlı devletlerine göçmeleri bölgeye yeni Hristiyan halkların göç ettirilmesini hızlandırıyor. Rusya'nın kitlesel iskân politikası sonucunda sırf bölgeyi Hristiyanlaştırmak için bölgeye tamamen üvey olan Ermeniler, Almanlar, Molokanlar gibi toplumlar göç ettirilmişti. Maksud Osmanlı ve Kafkasya'daki Türk halkları arasında Rusya'nın güvenebileceği etnik tampon şeritler oluşturmaktı. Bunun sonucunda özellikle Loru ve Pembek bölgelerinin nüfusunda önemli değişiklik olmuştu. 1832 yılı istatistik verilerine göre Borçalı'da %61 Türk, %26 Ermeni yaşıyordu; bu oranlar 1897 yılında %36 Ermeni, %29 Türk olmuştu.¹ Daha da kötüsü Ermeniler meskûnlaştıkları bölgelerde ağalar ve beylere ait büyük topraklara sahipleniyorlardı (s. 60-61). Devletin de desteklediği bu ekonomik eşitsizlik, Daşnakların Türklerin üzerine yaptığı haksızlıkla elde edilen Ermeni mülkleri 1905 yılında Borçalı Halk Harekatında Türkleri hedef hâline getirmişti (s. 61). 1905 yılında Daşnakların Türkleri hedef aldığı Tiflis'te ve Borçalı'da Türkler ayrıcalıklı zümrenin - ağalar, beyler, kenthudalar, din adamlarının başçılığında kısa zamanda organize olabilmiş, Daşnak planlarını boşa çıkarmayı başarmışlardı. Tüm bu hususlar ayrıcalıklı zümrenin toplumu kontrol etme yeteneğinin, onun ön sıralarında olduğunun, toplumun hayatına duyarsız kalmadığının bir göstergesidir (s. 62).

Kitabın ikinci bölümünde ayrıcalıklı zümrelerin Gürcistan Merkezî Tarih Arşivinde bulunan listeleri vardır. Kenthuda ve kohaların listeleri (1817 yılı - 48 köy) incelendiğinde Fahri VALEHOĞLU'nun açıklamalarından belli oluyor ki sonraki yıllarda bazı köyler demografik politikalar sonucunda küçülmüş, mahalleye dönüşmüş, bazıları yok olmuş, bazıları başka köylerle birleşmiştir (s. 66-67). Örneğin, 1843 yılı din adamları listesinde 36 köy vardır. Köylerde genellikle bir din adamı faaliyet gösterirken Kosalı (5 din adamı), Yukarı Saral (3 din adamı), Sarvan (3 din adamı), bazılarında da iki din adamının faal olması köydeki cami-mescitlerin sayısını ve köyün nüfusunun yoğunluğunu gösteriyordu. Bu din adamlarının arasında dinî hiyerarşinin "üst düzey kurumları"na ait ali zümre ruhanileri de bulunmaktaydı. Fahri VALEHOĞLU'nun araştırmalarından belli oluyor ki Kosalı köyü din adamı Mustafa Efendi 1843 yılında Borçalı nahiyesinin kadısı, 1845'te imparatorun emriyle Zakafkasya (Güney Kafkas) müftüsü tayin edilmiş, vefatına kadar bu görevi icra etmiştir. Onun evlatları Müftizade soyadını almış ve 1886 yılının kameral tasvirlerinde Demircihasanlı-Kosalı köyünün ağaları listesine bu soyadla düşmüşler. Mustafa Efendi'nin Tiflis Camisi yakınlarında mülkü de olmuş, sonra varisleri onu satmıştır (s. 76). Din adamları yalnız dinî işlerle ilgilenmiyorlardı. Onlar aynı zamanda birer eğitim neferleriydiler. Bunlardan Zakafkasya Şii Ruhani Kurumunun üyesi Mustafa Talıbzade isimli din adamı, aynı zamanda Tiflis Aliyye Okulunun öğretmeni olmuş, esas faaliyet alanı ders - eğitim müfredatının derlenmesi ve çevirisi olmuştur. Büyük oğlu Yusuf Ziya pedagoğ, general, diplomat olmuş, Azerbaycan'ın ve Türk Dünyası'nın önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Yusuf Ziya Talıbzade, Enver Paşa'nın muavini olarak Orta Asya'da Sovyet işgaline karşı savaşırken şehit düşmüştür. Mustafa Talıbzade'nin diğer oğlu Abdulla Şaik, Azerbaycan'ın önde gelen şair, eğitimci, edebiyatçılarından biri olmuş, Azerbaycan edebiyat tarihi - özellikle çocuk edebiyatında silinmez bir iz bırakmıştır (s. 78).² Tüm bunlar o dönem din adamlarının Çar Rusyası'na hizmet etmeleri için ayrıcalıklı zümre

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2012 ve Alyılmaz, 2002.

² Borçalı ve çevresindeki edebî muhit hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2017, 45-54.

olarak tayin edilmelerine rağmen halklarının kaderlerine bigâne kalmadıkları, bilakis milletlerinin istiklali, inkişafı için daima faaliyette bulduklarının bir göstergesidir.

1843 yılına ait Borçalı nahiyesi 15 köyden olan ağaların listesi vardır. Listede bir kapitan (yüzbaşı), bir poruçik (teğmen), iki podporuçik (asteğmen) bulunmaktadır. Geride kalanlar praporşik (çavuş) rütbesini taşımaktadırlar (s. 80-82). Loru pristavlığına ait 1873 yılı ağa - memurlar listesinde 8 köyden ağa - memurlar vardır. Burada ilgi çeken şey Borçalı nahiyesinden farklı olarak burada ilk defa askerî rütbenin dışında 3 sivil rütbenin bulunmasıdır (kolej registratörü - Çar Rusyası rütbe hiyerarşisinde en düşük rütbe). Burada da iki ştabskapitan (üsteğmen), bir poruçik, bir podporuçik ve prapoşikleri görmekteyiz. Genelde 3. Süvari Müslüman Alayı ve Taşdemir Ağa'nın gönüllü birliğinde savaşan bu ağalar Kırım Savaşı'nda boy göstermişlerdi (s. 82-85)

Fahri VALEHOĞLU, ikinci bölümün son kısmını soylulara ayırmıştır. 1850 yılına ait bu listede Gıyas-Vezirovlar, Yadigarovlar, Mustafayevler, Ağalarovlar soyları bulunmaktadır. Bu aileler bir zamanlar Kartli-Kahetya Çarlığı'nda önemli görevliler veya Kartli-Kahetya çarından önemli rütbe alan kişilerin aileleriydi. VI. Vahtangın Dasturlamalı isimli kanunnamesinde (1707-1709) 4 Müslümanın – Yadigarın oğlu, Topçubaşının oğlu ağa (Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Hariciye Bakanı, parlamento başkanı ve Paris konferansında Azerbaycan delegasyonu başkanı Ali Merdan Bey Topçubaşı'nın ulu dedesi), Seferahmed'in kardeşi ve Halil'in yasavulbaşı (yasavul polise tekabül eder) görevini icra ettiği bilinmektedir. Özellikle Yadigarogullarından Mirza Bağır Bey'in, Kartli Sarayı'nda hazinedar, Sadık Bey'in diplomatik görevler gibi görevler yürüttüğü bilinmektedir. Kartli Çarı II. İrakli'nin yanındaki bu özel yerlerinden dolayı Sadık Bey'e Tiflis'in Harpuh Mahallesi'nde arsa, caminin yanında beş dükkân, Sınık Köprü yakınındaki köyler verilmişti. Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis üzerine yürüyüşü sırasında Sadık Bey'in oğulları ve 150 Borçalı Türkünün fedakârlığı sayesinde II. İrakli, Krtsanis Savaşı'nda kuşatmadan canını kurtarmıştı (s. 91-92). Tüm bu fedakârlıklara rağmen ilk yıllarda Ruslar onlara büyük ihtimalle Müslüman oldukları için soylu rütbelerini vermekten imtina etmişlerdi. Sonraki yıllarda – 1850'de Yadigarovların soylu rütbeleri kendilerine verilmişti (s. 95). Bu soydan çok sayılı askerî rütbeli subaylar yetişmişti. En üst düzey subay İsrafil Bey Yadigarov, Rus ordusunda general-leytenant rütbesini almıştı. Aynı din adamları, ağalar gibi soylular da halkın müteharrik gücü olmaya çalışmış, halkın inkişafı için lokomotif rolünü oynamaya çalışmışlardı. İsrafil Bey Yadigarov, aynı zamanda soylu listesindeki ailelere mensup Hacı Kiyas Bey Vezirov ve İbrahim Bey Ağalarov'un ısrarlarıyla 1868 yılında Tiflis Klasik Gimnaziyasında Azerbaycan Türkçesi ve şeriat (din bilgisi) dersleri tedris edilmeye başlanmıştır (s. 97). Ağa Bey Yadigarov alfabe islahatının yapılmasını, Arapçadan Latinceye geçilmesini teklif etmiştir (s. 112). Fahri Bey, bu bölümde özellikle Yadigarovlarla ilgili çok önemli konulara değinmiş, konuyla ilgili kaynakları, arşiv belgelerini göstermiştir. Yadigarogullarının bir kolu hâlen Karaçöp mahalinde yaşamaktadır. Kitapta Yadigarovlara ilaveten Topçubaşovlar ve Ağalarovlara ait ilave bilgiler ve açıklamalar bulunmaktadır. Bu bilgilerden bu soyluların ancak Çar Rusyası ve Gürcistan değil Azerbaycan, Osmanlı, Polşa vd. ülkelerin de sosyopolitik hayatına aktif iştirak ettiğini öğreniyoruz (s. 120, s. 124).

Hiç şüphesiz kitabın en önemli bölümü Borçalı köylerinin alfabetik sistem ve yıllara göre ayrıcalıklı zümrelerinin listeleridir. 48 köyü yıllara göre gösteren bu çalışma oldukça değerli bir kaynaktır. Burada köylerin bazılarının sonradan yok olduğunu izlemekteyiz (s. 143, s. 145). Fahri Bey'in, Baydar sultanları ile ilgili açıklamalarından belli oluyor ki bölgeye Ermeni iskânı,

toprak anlaşmazlıkları zamanı Ermenilere ayrıcalık tanınması Ruslardan önce de mevcuttu (s. 148-149). Bu listelerin açıklamalar kısmında Acalovlar (s. 183), Demircihasanlı sultanları Eminovlar (s. 196-197), Baydar sultanları Sultanovlar (s. 147-149), Şerifovlar (s. 152-154), Mursakulovlar (s. 237), Bayramovlar (s. 245-246), Minasazovlar (s. 246-248, s. 253-255), Kasımovlar (s. 219-224), Topçuyevler (s. 215-218) vd. bazı din adamları Darvazlı Hacı Molla Muhammed (s. 161), Darvazlı Molla Camal (s. 164), Bolnis-Kepenekçili Mustafa Efendi Veyselzade (s. 182) vd. hakkında çok ilginç açıklamalar mevcuttur. Özellikle ağaların kendi aralarındaki toprak sorunları (s. 258), bazen ağalar arasında çatışmaların kan davasına benzer şekilde babadan oğula intikal eden davaların bulunması (s. 142), özel aile mezarlıklarının bulunması (s. 196), bazı din adamlarının Rusya'dan maaş almasına rağmen Osmanlı lehine propaganda yürütmesi (s. 182), Azerbaycan'ın basılı ikinci masalının buralı bir ağaya ait olduğu (s. 266) açıklamalar kısmında yer almaktadır.

267. sayfada 1897 yılına ait Borçalı kazasının Türk-Karapapak ağaları ve ruhanilerinin sayısını gösteren bir liste vardır. Bazı köylerde -Kosalı, Keşeli, Kızılhacılı, Sarvan gibi- ağa ailelerinin yüzün üzerinde olması hem ailelerin gücünü göstermekte hem de köylerin nüfusunu bildirmektedir. Garip bir şekilde bazı köylerde ağa aileleri yüksek sayıda iken, ruhani / din adamı ailesi bulunmamakta, bazı köylerde ise bilakis din adamı ailesi çoğunlukta olup ağa ailesi bulunmamaktadır (s. 267). Darvaz, Saraçlı, Sadaklı gibi köyleri buna örnek verebiliriz.

Son kısımda bazı orijinal belgeler, bazılarının çevirisi ve açıklamaları yer almaktadır. Özellikle bazı ağaların toprak şehadetname / tapu belgeleri olan bu kısım ile ilgili araştırmacılar gelecekte ağa torpaklarının haritasını çıkarabilir. Bu belgelerin sonunda ağaların, ailelerinin fotoğrafları yer almış. Özellikle ağa ailelerinin hanım üyelerinin at üzerindeki silahlı fotoğrafları kadının sosyal hayattaki yerini belirlemek açısından ilgi çekicidir (s. 300). Ağaların fotoğraf çekilirken yanlarından hançerlerini, silahlarını ayırmaması da statünün bir göstergesiydi.

3. Sonuç

Azerbaycan tarih yazımında Çar Rusyası Dönemi'nde kameral tasvirlerle ilgili birkaç çalışma yayınlansa da, Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın bir problemi konu alarak yaptığı gibi araştırma yapılmamıştır. Bu anlamda Fahri Bey'in kitabı, Azerbaycan'da bir ilktir. Bu kitabı araştırarak Borçalı örneğinde Çar Rusyası'nın bölgedeki politikasını, "ayrıcalıklı zümre"nin bu politika karşısındaki tutumunu izlemek, aynı zamanda Çar Rusyası karşısında veya yanında bölgenin gerçek potansiyelini araştırmak mümkündür. Bu ayrıcalıklı zümre sonraki yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) oluşmasında millî burjuvazinin temel taşı oluşturacaktı. Muhakkak ki bu zümrenin geçtiği yol, Çar Rusyası Dönemi'ndeki durumu öğrenilmeden Azerbaycan Cumhuriyeti anlaşılabilir. Fahri VALEHOĞLU HACILAR'ın *XIX Əsr Borçalı Əhalisinin İmtiyazlı Zümrələri Kameral Təsvirlərdə* adlı kitabı bu istikamette yazılmış ve Azerbaycan tarih yazımında önemli bir boşluğu dolduran oldukça faydalı bir eserdir.

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2012). Gürcistan'daki Türkler ve Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, (ed. İ. Demirci ve İ. Terzioğlu). Ankara, 292-355.
- Alyılmaz, S. (2002). Borçalı (Gürcistan) Karapapaqlarının (Terekemelerinin) tarihine dair. *Yeni Türkiye*, 43, 288-291.
- Alyılmaz, S. (2017). Borçalı edebî muhiti üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, 45-54.
- Əhmədli, N. (2017). *Göyçə mahalının kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər*. Bakı: Elm və təhsil.
- Əhmədli, N. (2018). *İrəvan əyalətinin kameral təsviri – 1831-ci il (İrəvan şəhərinin kameral təsviri)*. Bakı: Turxan NPB.
- Əhmədli, N. (2018). *Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il*. Bakı: Elm və təhsil.
- Əhmədli, N. (2019). *İrəvan əyalətinin kameral təsviri (Vedibasar və Şərur mahallarının kameral təsviri)*. Bakı: Turxan NPB.
- Hacılar, V. (2005). *Ulu baban kim olub? II kitab (Bolus-Kəpənəkçi kəndi – XIX yüzil)*. Tiflis.
- Hacılar, V. (2006). *Ulu baban kim olub? II kitab (Darvaz kəndi – XIX yüzilə aid kameral təsvirlər)*. Tiflis.
- Hacılar, V. (2019). *Bolnis-Kəpənəkçi kəndi XIX yüzilə aid kameral təsvirlərdə*. Bakı: Kooperasiya.
- Hacılar, V. və Valehoğlu, F. (2019). *Ulu baban kim olub? III kitab (Faxralı, Saraclı, İmirhasan və Qoçulu kəndləri – XIX yüzilə aid kameral təsvirlər)*. Bakı: Kooperasiya.
- Hacılar, V. və Valehoğlu, F. (2019). *Ulu baban kim olub? IV kitab (Arıxlı, Hasanxocalı, Daşdıqullar, Bala Muğanlı, Kolayır və Molla-Əhmədli kəndləri – XIX yüzilə aid kameral təsvirlər)*. Bakı: Kooperasiya.
- Hacılar, V. və Valehoğlu, F. (2020). *Ulu baban kim olub? V kitab (Abdallı, Zol-Göyəc, Babakişilər, Dəmirli, Aşağı Güləver, Yuxarı Güləver, Sarıməmmədli, Qaradaş, Örməşən və Qızılkişə kəndləri – XIX yüzilə aid kameral təsvirlər)*. Bakı: Kooperasiya.
- Mustafazadə, T. (2008). *Quba əyalətinin kameral təsviri (1831)*. Bakı: Sabah.
- Opisaniye Karabaqskoy provintsii - 1823 (1866)*. Tiflis. Yeniden baskının editörü Mustafazadə, T. (2003). *Karabağ əyalətinin təsviri*. Bakü: Nurlan.
- Valehoğlu, F. (2005). *Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi*. Bakı: Səda.
- Valehoğlu, F. (2013). *Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları*. Bakı: Turxan, NPB.
- Valehoğlu, F. (2021). *XIX əsr Borçalı əhalisinin imtiyazlı zümrələri kameral təsvirlərdə*. Bakü: Elm.

Extended Abstract

One of the most important sources used in the XIX century researches of the history of the South Caucasus is a collection of documents from various years, published by the state, in which various statistical data were collected in the regions occupied by Tsarist Russia, called cameral descriptions. The statistical data in these documents are not only sufficient to show the number of the inhabitants of the region but also the amount of tax paid by the people in the documents, the family population number of the taxpayers, their nationality, the religion they belong to, the language they speak, etc. information is also shown. By following the data of different years in these documents, it is possible to follow the policies the deportation, settlement, genocide, religion and nationality, classes, groups, community, etc. of Tsarist Russia and get results.

The work of Fakhri Valehoglu Hajilar “Privileged Groups of the Borchali region of the 19th Century in Cameral Descriptions” (Baku: Elm, 2021 - 320 p.) can be considered one of the first studies in this area. The main subject of this research is the local politics of Tsarist Russia after the occupation of the South Caucasus and the Borchali region, what privileges it provided to which groups, what these privileges were. At the same time, the resettlement policy of Tsarist Russia to gain support in the region is one of the important issues.

Fahri Valehoglu’s book that we have introduced can be divided into four parts in general: 1. The colonial policy of Tsarist Russia in Borchali and the surrounding regions and the privileged groups of the local population, 2. The aghas-officers, clergy, kenthuda-kohas (village administrators) who were in the service of Tsarist Russia in the Borchali region, Turkish-Muslim families in the list of knyaz/princes and nobles - explanations, 3. Lists of the privileged part of the population of Borchali villages, 4. The Appendix section, which contains examples of important documents such as land title deeds of privileged groups, their photographs, and their applications to the state.

The first part of the book begins with the transfer of the Kartli-Kakhetian kingdom under the protection of Tsarist Russia according to the Georgievsk treaty signed in 1783. With the signing of this contract, the annexation of Russia also takes place in Borchali, Kazakh, Shemsheddil, and Pembek regions where Azerbaijani Turks live.

When we examine the first part, we witness that Tsarist Russia did not only use the method of changing the regional administration system in order to support itself in the region. Tsarism was also trying to implement reforms in socio-economic and agriculture. As a result, a system of laws was created, and local feudal/proprietors, clergy were given privileges or deprived of privilege according to their loyalty to Tsarist Russia. As a result, it was tried to take advantage of the incompatibility between social classes.

In the first part, it is mentioned that Tsarist Russia gave importance to religious policy in order to keep the region in its hands. In the section of this part, titled “Karapapaks in Wars and Mass Movements”, the subject is the Karapapaks (a sub-ethnic group of Azerbaijani Turks, compactly living in Borchali and the surrounding regions) that fought against the Russian Empire and were also privileged for their loyalty to Tsarist Russia.

In the second part of the book, there are lists of privileged groups (in the Georgian Central Historical Archive). The list of nobles of 1850 includes the families of the Giyas-Vezirovs, Yadigarovs, Mustafaevs, Agalarovs. These families were once the families of high-ranking officials in the Kingdom of Kartli-Kakheti or people who received an important title from the king of Kartli-Kakheti. In the Code of Laws VI of Vakhtang named Dasturlamali

(1707-1709), the names of four Muslims are indicated - the son of Yadigar, the son of Topchubashi Agha (great-grandfather of the Minister of Foreign Affairs, Chairman of the Parliament of the Republic of Azerbaijan (1918-1920) Ali Merdan bey Topchibashov), the brother of Seferahmed and Khalil, who held the position of yasavulbashi (corresponds to the position of the police). It is known that Mirza Bagir-bey, one of the Yadigarovs, was the treasurer in the palace of Kartli, and Sadyk-bey performed some diplomatic duties. Thanks to close relations with the king of Kartli-Kakheti II Irakli, Sadik-bey received land in the Kharpukh district of Tbilisi, five shops near the mosque, and villages near Synyk-Korpu (Red Bridge). In the Krtsanisi battle, which took place in 1795 during the campaign of Aga Muhammad Shah Qajar to Tiflis, Irakli II came out of the siege and saved his life thanks to the sons of Sadik-bek and the lives of 150 Borchali Turks.

Undoubtedly, the most important part of the book is the lists of the privileged groups according to the alphabetical system and years of the Borçalı villages. This study, which shows 48 villages by years, is a very valuable resource. In the explanatory part of these lists there are very interesting facts about the Ajalovs, Demirchihasanlı sultans Eminovs, Baydar sultans Sultanovs, Sherifovs, Mursakulovs, Bayramovs, Minasazovs, Topchievs, Kasumovs priests of the village of Darvaz Haji Molla Muhammad and Molla Jamal, Mustafa Efendi Veysalzade and other representatives privileged class of Borchali region.

The last part of the book contains some original documents, some translations, and explanations. Especially in this part, which is the land certificate/deed documents of some aghas, researchers can map the land of aghas in the future. At the end of these documents, there are photographs of the aghas and their families. In particular, the photographs of the female members of the agha families with weapons on horses are interesting in terms of determining the place of women in social life. It was also a sign of status that the aghas kept their daggers and weapons with them while taking pictures.

Although a few works on cameral descriptions during the period of Tsarist Russia were published in Azerbaijani historiography, there was no research like Fahri Valehoglu researched a problem. In this sense, this book is a first in Azerbaijan. Fahri Valehoglu Hajilar's book "The Privileged Groups of the Borchali Region of the 19th Century in Cameral Descriptions" was written in this direction and is a very useful work that fills an important gap in Azerbaijani historiography.

